

Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης

ΑΛΕΞΗΣ ΔΗΜΑΡΑΣ

Σ.Θ.: Έχουν περάσει 15 χρόνια από τότε που κυκλοφόρησε η πρώτη έκδοση του Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Το δίτομο αυτό έργο σας θεωρείται θεμελιακό από πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες και ιστορικούς, όπως άλλωστε φαίνεται και από το πλήθος των σχετικών εργασιών που παράγουν σ' αυτό. Κρίθηκε, εξάλλου, ότι η Μεταρρύθμιση διεύρυνε το πεδίο της ιστορικής προοπτικής στα εκπαιδευτικά μας θέματα. Ποια ήταν έκτοτε –σε γενικές γραμμές και αναγκαστικά σχηματικά– η πορεία της ιστοριογραφικής παραγωγής στον τομέα της εκπαίδευσης;

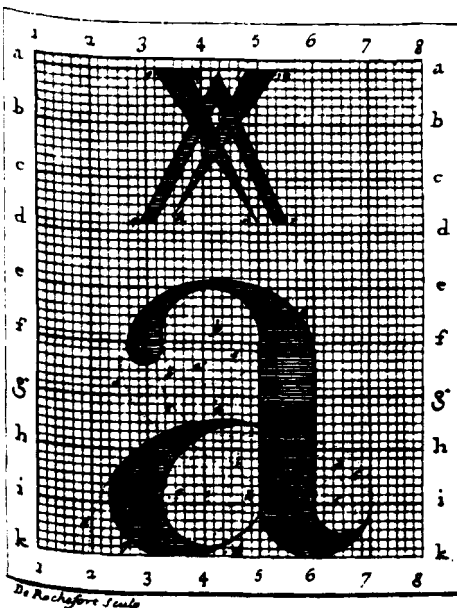
Πιστεύω ότι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970 σημειώθηκε μια αποφασιστική στροφή στη μελέτη της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Δεν είναι εδώ η θέση –ούτε και θα ήμουν αέτιμος για μια τέτοια ανάλυση– για να αναζητήσουμε τις, ασφαλώς πολλές και ποικίλες, αιτίες του φαινομένου, και την έκταση στην οποία επηρεάστηκαν τα πράγματα από τις εμπειρίες της δικτατορίας. Ως προς αυτό το τελευταίο αρκεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο έπαιξε τότε η επαφή την οποία απέκτησαν οι Έλληνες ερευνητές με την αγγλική και τη γαλλική παιδεία. Άλλωστε δεν ήταν μόνο η Μεταρρύθμιση. Αμέσως ύστερα κυκλοφόρησε το βιβλίο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, και την ίδια εποχή η Άννα Φραγκουδάκη δούλεψε στην ανάλυση των αναγωγιστικών του δημοτικού.

Η εξέλιξη δεν είναι διαφορετική από εκείνη που γνώρισε η γενική ιστοριογραφία – μόνο που ήρθε αρκετούς αιώνες αργότερα. Γιατί περάσαμε τότε από την απλή περιγραφική, γραμμική καταγραφή της εκπαιδευτικής νομοθεσίας στην προσπάθεια να απαντηθούν πιο περίπλοκα ερωτήματα. Τότε ζητήσαμε να μάθουμε όχι μόνο τι, κάθε φορά, προέβλεπε η νομοθεσία, αλλά και γιατί προέβλεπε αυτά και όχι άλλα, τι πραγματοποιήθηκε από όσα νομοθετήθηκαν, τι και γιατί δεν πραγματοποιήθηκε και άλλα όμοια. Ενδιαφερόμαστε ακόμη για προτάσεις που δεν πήραν ποτέ το κύρος του νόμου, αλλά και για όλα τα άλλα (στάσεις της κοινωνίας, νοοτροπίες των εκπαιδευτικών, «κρυφά» προγράμματα) που μάθαμε και

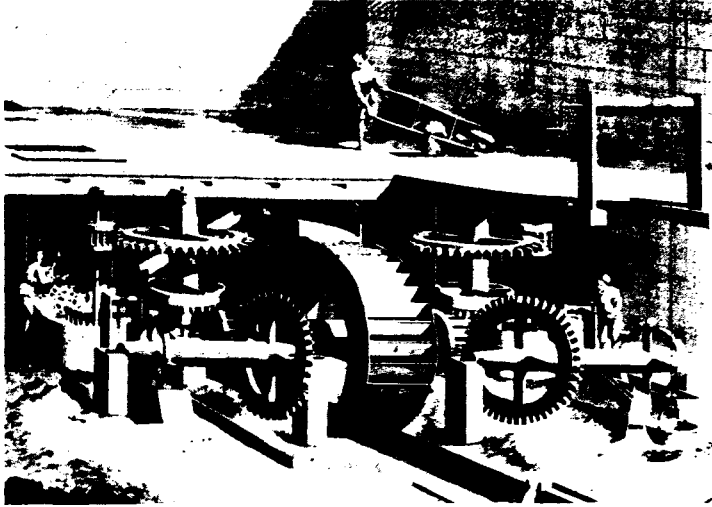
καταλάβαμε ότι παίζουν καθοριστικό ρόλο στις εκπαιδευτικές διαδικασίες.

Από όλα αυτά, όμως, εκείνο που έχει ίσως εντελώς ξεχωριστή σημασία είναι ότι η μελέτη του εκπαιδευτικού μας παρελθόντος έφτασε στο σημείο όπου της αξίζει –κατά τον Β. Croce– το όνομα της ιστορίας, καθώς προσπαθεί τώρα να συμβάλει στη διασάφηση των προβλημάτων, τα οποία θέτει στη συνείδηση του ιστορικού η ερμηνεία των καταστάσεων που δημιουργούν οι πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες του καιρού του. Έτσι προέκυψε και η απαραίτητη για την εμβάθυνση διασταύρωση με άλλες επιστήμες, όπως η κοινωνιολογία, τα οικονομικά, οι πολιτικές επιστήμες, πέρα και πάνω από τις κλασικές διασυνδέσεις με την ψυχολογία και τα παιδαγωγικά. Από την άλλη μεριά, τέλος, ποικίλες προσπάθειες που έγιναν στο διάστημα αυτό, για να ερμηνευθούν τα φαινόμενα από ιδεολογικά διαφορετικές οπτικές γωνίες, έδειξαν και αυτές την αξία των πολλαπλών προσεγγίσεων.

Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνω ακόμη –γιατί κι αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για τις εξελίξεις– ότι αυτή η θεμελιακή στροφή στη μεθοδολογία και τις προσεγγίσεις έγινε χωρίς να έχουν μεσολαδήσει μεταδατικά στάδια, και χωρίς την απαραίτητη υποδομή: Η τελευταία πριν από τη μεταστροφή (αλλά και μόνη ως τότε αξιόλογη) συνολική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, η Ιστορία του Λέφα, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις σε ελάχιστα σημεία, δεν ξεφεύγει ούτε από την απλή χρονολογική παράθεση των προβλέψεων της εκάστοτε ισχύουσας νομοθεσίας, ούτε από την παράλειψη των παράλληλων διαφορετικών προτάσεων ή των επικρίσεων που διατυπώθηκαν. Ανάλογα, αλλά πολύ αυστηρότερα, κρίνουμε σήμερα τα αντίστοιχα περιληπτικά κεφάλαια για την ελληνική εκπαίδευση που περιέχονται σε πολυδιδαγμένες στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες Ιστορίες της Παιδαγωγικής, όπως εκείνες του Μωραΐτου και των Α. Τσίριμπα και Κωνσταντοπούλου. Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζουν το θέμα οι συγγραφείς αυτοί (αλλά και ο, οπωσδήποτε, πιο επιστημονικός Ισηγόρης) είναι χαρακτηριστικός της γενικότερης νοοτροπίας που επικρατούσε τότε στους αρμόδιους κύκλους σχετικά με την ιστορία της εκπαίδευσης, καθώς όλα έχουν



συντεθεί σύμφωνα με επίσημες συγγραφικές οδηγίες. Η μόνη προσπάθεια που θα μπορούσε να θεωρηθεί «μεταβατική», καθώς ξεφεύγει κάπως από την παραδοσιακή προσέγγιση, είναι η *Ιστορία* του Παπαδημητρίου, που τυπώθηκε το 1950. Εδώ διαφαίνονται κάποιος προβληματισμός και κάποια κριτική διάθεση. Ακόμη και έτσι, όμως, θυμίζω ότι ούτε ο Λέφας ούτε ο Παπαδημητρίου έδωσαν πλήρεις



ιστορίες της εκπαίδευσης: αντικείμενο και των δύο είναι η δημοτική εκπαίδευση. Του Παπαδημητρίου, μάλιστα, κυκλοφόρησε μόνο ο πρώτος τόμος, που καλύπτει λίγα σχετικά χρόνια (1834-1895). Του Λέφα, εξάλλου, η *Ιστορία* τυπώθηκε μετά το θάνατό του από χειρόγραφα, στα οποία ο συγγραφέας προφανώς δεν είχε δώσει οριστική μορφή ούτε είχε προσδιορίσει τη σειρά των κεφαλαίων.

Στα χαρακτηριστικά αυτά πρέπει να προστεθεί η κοινή σε όλα ανυπαρξία –στις καλύτερες περιπτώσεις ανεπάρκεια– παραπομπών και υπομνηματισμού, η επιπολαιότητα στην αντιγραφή των παραθεμάτων και η άκριτη επανάληψη πληροφοριών – ακόμη και όταν είναι εκπληκτικές, όπως η δήθεν βράβευση της Ελλάδας για τα εκπαιδευτικά στην Παγκόσμια Έκθεση της Βιέννης, το 1873. Ανεξάρτητα, όμως, από τις αδυναμίες τους, τα «πρωτοϊστορικά» αυτά έργα –όπως εκείνα που ανήκουν στην «προϊστορία» (Χασιώτης και Τζουμελέας – Παναγόπουλος)– εξακολουθούν να είναι πολύτιμα ως αφορμές και αφητηρίες αναζητήσεων, αλλά και ως πρώτες πηγές, καθώς οι συγγραφείς τους είχαν προσωπικές εμπειρίες για πολλά από όσα καταγράφουν.

Με τον ίδιο τρόπο, την ίδια προσοχή και τις ίδιες επιφυλάξεις, προσεγγίζουμε σήμερα και τις ελάχιστες μονογραφίες που συντάχτηκαν κατά την περίοδο για την οποία μιλούσαμε. Άνισες, αμέθοδες,

κάποτε αναξιόπιστες, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθούν για συνθετικά έργα, παρά ως ερεθίσματα. Χαρακτηριστικό της γενικής κατάστασης είναι ότι όλα αυτά ταιριάζουν και για τη *Βιβλιογραφία* του Ζαμπετάκη, που κυκλοφόρησε στα τέλη της περιόδου την οποία σχολιάζω· εξακολουθούμε, ωστόσο, να τη συμβουλευόμαστε καθώς παραμένει μοναδική. Τα μόνα βοηθήματα στα οποία προστρέχουμε με κάποια σιγουριά είναι οι συλλογές νόμων και νομοθετικών κειμένων (Κλάδος, Βενθύλος, Παρίσης, Δημητριάδης) και οι μεταγενέστερες ανάλογες περιοδικές εκδόσεις (Λέφας, Ι. Λαζάρου κ.λπ.). Και εδώ, όμως, υπάρχουν σημαντικές ανισότητες και σοβαρά κενά στη χρονολογική συνέχεια, και πρέπει να μην ξεχνούμε ότι τα έργα αυτά συντέθηκαν όχι ως καταγραφές με ιστορική συνείδηση, αλλά ως βοηθήματα των εκπαιδευτικών για την άσκηση της καθημερινής διδακτικής και διοικητικής εργασίας τους.

Για να τελειώνω με το υλικό που μας παραδόθηκε –σχεδόν ολοκληρώνοντας τον κατάλογο–, αναφέρω το *Κείμενα – Πηγαί* του Δασκαλάκη (όπου, πάντως, η άντληση από έντυπες πηγές είναι πολύ ελλιπής και η εξάντληση του αρχαιικού υλικού αμφίβολη) και κάποια από τα ελληνοκεντρικά άρθρα της *Μεγάλης Παιδαγωγικής Εγκυκλοπαίδειας* (πολύ άνισα και αυτά, όπως είναι φυσικό). Και τα δύο έργα κυκλοφόρησαν στο τέλος αυτής της «πρωτοϊστορικής» περιόδου, και αποτελούν, ίσως, ενδείξεις για την αύξηση του γενικού ενδιαφέροντος για τα ιστορικά της εκπαίδευσης εκείνη την εθνικά κρίσιμη εποχή.

Σε αυτό το υπόβαθρο, λοιπόν, στηρίζεται τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια η εργασία των ιστορικών της νεοελληνικής εκπαίδευσης, και αυτή την παράδοση προσπαθούν να ξεπεράσουν. Το έργο είναι πολλαπλά δύσκολο, και από την ανεπάρκεια του υλικού και ως προς τη συμμόρφωση σε μια νέα αντίληψη της επιστημονικής δεοντολογίας. Είναι, συνεπώς, φυσικό η σχετική βιβλιογραφία να εμπλουτίζεται ακόμη με έργα (μονογραφίες ή και ευρύτερες συνθέσεις) που χαρακτηρίζονται περισσότερο από την εμμονή σε παλαιότερες τεχνικές παρά από την παρακολούθηση των νέων τάσεων. Από την άποψη αυτή θα έλεγα ότι το βιβλίο του Σήφη Μπουζάκη (στο ποσοστό όπου είναι ιστορικό και όχι σχολιαστικό της επικαιρότητας) δίνει, κατά κάποιο τρόπο, το στίγμα όπου βρισκόμαστε: Με τα προτερήματά του δείχνει πόσα εφόδια (σε υλικό υποδομής και σε μεθοδολογία) αποκτήσαμε τα τελευταία χρόνια, και με τις αδυναμίες του επιβεβαιώνει τα μεγάλα κενά που εξακολουθούν να υπάρχουν, και –συνεπώς– πόσο μακριά βρισκόμαστε από το στάδιο που θα μας επιτρέψει

να προχωρήσουμε σε στέρεες συνθετικές εργασίες.

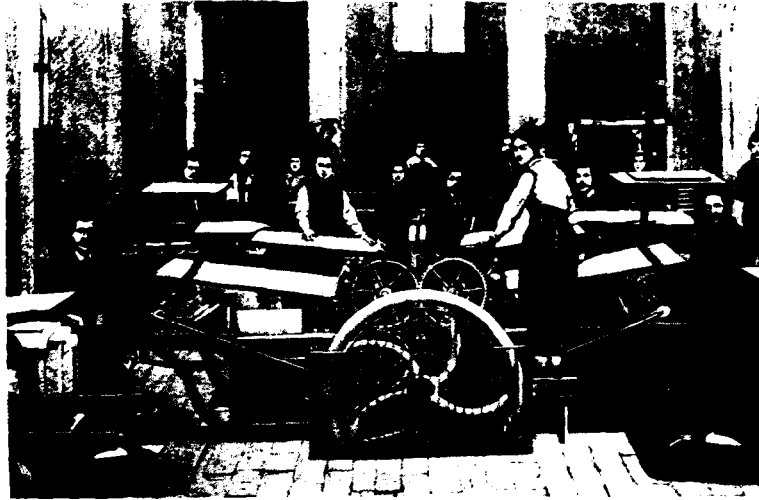
Δεκαπέντε χρόνια έχουν περάσει από τότε που η Εταιρεία Σπουδών, το «Ίδρυμα Μωραΐτη» όπως το λέμε, ίδρυσε με δική σας πρωτοβουλία το Κέντρο Ερευνών για τη Νεοελληνική Εκπαίδευση, το ΚΕ-ΝΕΚ. Όσο μικρό κι αν είναι, εξακολουθεί, από όσα γνωρίζουμε, να είναι στον τόπο μας ο μοναδικός φορέας που ασχολείται αποκλειστικά με εκπαιδευτικά θέματα, και ειδικότερα (αφού εσείς έχετε την ευθύνη της λειτουργίας του) με την Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Εξάλλου, μετά το 1981, η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, με το Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας, έχει ξεκινήσει ένα ευρύτατο πρόγραμμα εκδόσεων, στο οποίο περιλαμβάνονται μονογραφίες, συλλογές κειμένων και βιβλιογραφίες. Ανάλογη προσπάθεια κάνει από την ίδια περίπου εποχή και το Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, που, με πρωτοβουλία του κ. Σπύρου Δοξιάδη, έχει εγκαινιάσει ένα ερευνητικό και εκδοτικό πρόγραμμα με γενικό τίτλο «Αντιλήψεις για το παιδί και στάσεις απέναντι σ' αυτό της ελληνικής κοινωνίας από την Επανάσταση ως σήμερα».

Ποια είναι η γενική σας εκτίμηση για την πρόοδο των πραγμάτων;

Μίλησα πριν για «προϊστορία» και «πρωτοϊστορία» στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Ανάλογα θα μπορούσαμε να πούμε και για τον τομέα της ιστορικής έρευνας. Καθώς, μάλιστα, οι Φιλοσοφικές Σχολές των πανεπιστημίων μας μόλις τα τελευταία χρόνια της δεκαπενταετίας που εξετάζουμε άρχισαν να εκδηλώνουν κάποιο ενδιαφέρον για τα θέματα της εκπαιδευτικής ιστορίας, δεν είχαμε ούτε από την κατεύθυνση αυτή τίποτα αξιόλογο. Άλλωστε, η πρώτη έκφραση κρατικής φροντίδας για την έρευνα στα εκπαιδευτικά ζητήματα, εντάσσεται στην αναγεννητική προσπάθεια της «Μεταρρύθμισης του 1964»: Το επιστημονικό-επιτελικό όργανο που θεσμοθετείται τότε στο υπουργείο Παιδείας, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο – αντίθετα προς τους προγόνους του, τα διάφορα Εκπαιδευτικά Συμβούλια –, έχει ανάμεσα στα νομοθετημένα έργα του την έρευνα των εκπαιδευτικών προβλημάτων. Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο δεν έζησε αρκετά για να μας δώσει το μέτρο των στόχων και των επιδιώξεών του. Από τα λίγα, πάντως, που διαφάνηκαν προκύπτει ότι και εδώ η πρόθεση δεν ήταν η αναζήτηση της

ερμηνείας των προβλημάτων στο παρελθόν· εδώ στόχος της έρευνας ήταν κυρίως η μεθοδολογία της διδακτικής πράξης και το περιεχόμενο προγραμμάτων και μαθημάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα οκτώ τεύχη του Δελτίου του Ινστιτούτου που κυκλοφόρησαν το 1965-66 υπάρχει ένα μόνο άρθρο με επίτιτλο «Ιστορικά».

Τα πράγματα δεν βελτιώθηκαν ούτε

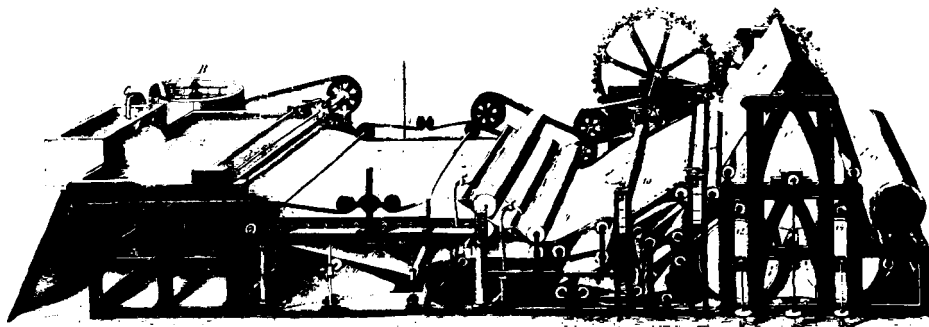


– μετά την έναρξη της επισκοπούμενης περιόδου – με την ίδρυση του Κέντρου Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμορφώσεως (ΚΕΜΕ), παρ' όλο που η έννοια της έρευνας/μελέτης επηρέασε και τον τίτλο του ιδρύματος. Αντίθετα, το ΚΕΜΕ έχει κατηγορηθεί ότι όχι μόνο δεν αναπτύσσει δικό του, συστηματικό ερευνητικό πρόγραμμα, αλλά με τις γραφειοκρατικές διαδικασίες που έχει υιοθετήσει (οι οποίες μπορεί και να προστατεύουν ποικίλες προσωπικές αδυναμίες) παρακωλύει και όσες ατομικές πρωτοβουλίες επιχειρούν να εκδηλωθούν. Φοβάμαι ότι τα πράγματα δεν αλλάζουν με τη μετονομασία του Κέντρου σε Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Και – για να τελειώνουμε με τα κρατικά, ως την προσπάθεια της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς –, ούτε τα σχετικά ερευνητικά προγράμματα της Υπηρεσίας Επιστημονικής Έρευνας και Τεχνολογίας του υπουργείου Συντονισμού, τα οποία προωθήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970, έδωσαν εκμεταλλεύσιμους καρπούς. Γιατί, έστω κι αν μερικές μελέτες ολοκληρώθηκαν και παραδόθηκαν, τίποτε δεν προσφέρθηκε στην κοινή γνώμη. Και, φυσικά, η πρόοδος της επιστήμης, ως αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας, δεν εξασφαλίζεται όταν οι οποιοσδήποτε τέτοιες εργασίες εμφανίζονται να αποτελούν αυτοσκοπό και «δικαιώνονται» (κατά την έκφραση του συρμού) με την κατάθεσή τους και το κλείσιμό τους σε κάποιο υπηρεσιακό φοριαμό. Κατά κανόνα, μάλιστα, καθώς οι εργα-

σίες αυτές υποβάλλονται απλώς δακτυλογραφημένες ή – στην καλύτερη περίπτωση – πολυγραφημένες, εξαιρούνται από την υποχρέωση για κατάθεση στην Εθνική Βιβλιοθήκη και παραμένουν έτσι απρόσιτες στον ερευνητή. Το ότι, με αυτές τις διαδικασίες, απαλλάσσονται και από τη δημόσια κριτική οι συντάκτες τους (αλλά και όσοι ευθύνονται για την «έγκρισή» τους), δεν πρέπει να είναι άσχετο με τη διακομματική εμμονή σ' αυτή την τακτική.

Επέμεινα λίγο περισσότερο στα σχετικά με τις έρευνες, όχι μόνο γιατί συχνά καλύπτουν και θέματα της ιστορίας, αλλά και για έναν άλλο σημαντικό λόγο: Όσο κι αν το νεοελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από στατικότητα στους φιλοσοφικούς του προσανατολισμούς, αντίθετα, οι μεταβολές στις λειτουργικές του εκφάνσεις είναι συχνές και ποικίλες. Έτσι, έρευνες που αναλύουν και ερμηνεύουν συγχρονικά χαρακτηριστικά του γίνονται γρήγορα πολύτιμα ιστορικά στοιχεία. Ωραίο παράδειγμα, τα σχετικά με τις εισαγωγικές εξετάσεις προς την τριτοβάθμια εκπαίδευση: Οι σχετικές έρευνες των Γιώργου Ψαχαρόπουλου και Ανδρέα Καζαμιά, του 1978, αλλά και της Γίτσας Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, του 1981, παρέχουν στοιχεία που ανήκουν κιόλας περισσότερο στην αρμοδιότητα του ιστορικού παρά του προγραμματιστή. Όταν λείπουν, όπως είπαμε, οι ιστορικές μονογραφίες, αυτό το πρωτογενές υλικό παίρνει άλλη,

προσπάθειες ξεκινάνε στις αρχές της δεκαετίας του 1970, και ότι το κρατικό ενδιαφέρον εκδηλώνεται κάπου δέκα χρόνια αργότερα, τα πράγματα δεν είναι (από την άποψη αυτή) ιδιαίτερα απογοητευτικά. Προσθέτω παρενθετικά ότι και στο θέμα αυτής της ελληνικής κρατικής πρωτοβουλίας θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει τις γαλλικές επιδράσεις, στις οποίες αναφέρθηκα στην αρχή. Παραμέ-



ιδιαίτερη αξία για την καταγραφή της πορείας των εξελίξεων.

Αλλά ας γυρίσουμε στην εξέλιξη των πραγμάτων, σ' αυτά που γίνονται τώρα. Αναφερθήκατε σε τρεις προσπάθειες: το ΚΕΝΕΚ, το Ιστορικό Αρχείο και το Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί. Θα πρέπει, ίσως, να προσθέσουμε και μια τέταρτη: Το περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, που, πέρα από τις άλλες του ευαισθησίες, δείχνει, από τότε που πρωτοκυκλοφόρησε, το 1981, αδιάκοπα αυξημένο ενδιαφέρον για την ιστορική προοπτική. Ο λόγος, φυσικά, εδώ περιορίζεται σε όσους έχουν τα εκπαιδευτικά ως κύριο άξονα των ενδιαφερομένων τους.

Επισημαίνω, λοιπόν, ότι τρεις από τις τέσσερις προσπάθειες για τις οποίες μιλούμε, οφείλονται σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Αλλά και το Ιστορικό Αρχείο, όσο κι αν εκφράζει ένα (πρωτοφανέρωτο) κρατικό ενδιαφέρον για τα θέματα αυτά, όσο κι αν συντηρείται από δημόσιο χρήμα, είναι προφανές ότι στην πραγματικότητα στηρίζεται στις ανησυχίες και την αφοσίωση των μελών της Επιτροπής του.

Για να κρατάμε, όμως, τις σωστές διαστάσεις (τουλάχιστον ως προς τις χρονικές αποστάσεις) θυμίζω ότι στη Γαλλία, στο Institut National de Recherche Pédagogique (που αποτελεί συνέχεια του ιδρυμένου το 1879 Musée Pédagogique) μόλις το 1977 λειτούργησε αυτόνομο το Service d'Histoire de l'Éducation, το SHE. Αν, έτσι, θεωρήσουμε ότι εδώ οι

νει, ωστόσο, η συντριπτική διαφορά ότι στο δικό μας Αρχείο εξακολουθεί, όπως είπαμε, να κυριαρχεί το ατομικό πάθος και η ατομική πρωτοβουλία, ενώ το SHE, αν και οφείλει κι αυτό τη δημιουργία του στα ενδιαφέροντα των εμπνευστών του και στηρίχτηκε αρχικά στο δικό τους ενθουσιασμό, τώρα πια δεν εξαρτά την ύπαρξή του σε προσωπικά κίνητρα.

Μήπως θα μπορούσατε, αποτιμώντας τώρα, στο τέλος αυτής της «πρωτοϊστορικής» περιόδου, το έργο που έχει επιτελεστεί (ατομικά ή συλλογικά, εκδοτικά ή συλλεκτικά), να προσδιορίσετε τις πολύ βασικές προϋποθέσεις για να συγκροτηθεί η σωστή υποδομή, που χρειάζεται για τη συστηματική επιστημονική προσέγγιση των θεμάτων της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης;

Από όσα είπαμε ως τώρα προκύπτει, πιστεύω, πόσο ουσιαστικά έχουμε προχωρήσει στη συνειδητοποίηση της σημασίας του θέματος, στη διαμόρφωση της ειδικής μεθοδολογίας, στην επισήμανση των κενών που χρειάζεται να καλυφθούν. Θα έλεγα ότι από εδώ και πέρα επιβάλλεται να συγκεντρώσουμε την προσοχή και την προσπάθειά μας σε τρεις κυρίως κατευθύνσεις: τη διάσωση του υλικού, το συντονισμό και την πληροφόρηση.

Ας τα πάρουμε, όμως, με τη σειρά: Η διάσωση του υλικού —κάθε είδους υλικού, από το καθαρά αρχαιακό ως το α-

πλά μουσειακό— απαιτεί, πέρα από οποιοδήποτε προσπάθειες ατόμων ή ομάδων, τη γενική συνειδητοποίηση της αξίας του. Μόνο έτσι θα απαλλαγούμε σιγά σιγά από τη νομιμοποίηση της εξαφάνισης πολύτιμων για την ιστορία τεκμηρίων με τα περίφημα «πρωτόκολλα καταστροφής». Γιατί, εκτός από τα οικογενειακά αρχεία που πετιούνται στα σκουπίδια επειδή «μαζεύουν σκόνη» ή «πιάνουν τον τόπο», έχουμε, όλοι όσοι ασχολούμαστε με αυτά τα πράγματα, τραυματικές εμπειρίες από διαπιστώσεις ότι διευθυντές σχολείων κατέστρεψαν με τις νόμιμες διαδικασίες παλιά επίσημα βιβλία και έγγραφα (μόνο ελάχιστα επιβάλλει ο νόμος να φυλάσσονται χωρίς χρονικό όριο) ή ότι υπάλληλοι δήμων και κοινοτήτων «καθάρισαν» τα αρχεία των γραφείων τους από «περιττά» χαρτιά.

Η πρόσκτηση του υλικού, που με τόσο θαυμαστό τρόπο γίνεται από το ΕΛΙΑ, το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, είναι, φυσικά, η ιδανική λύση. Αλλά, βέβαια, ούτε αυτό το ίδρυμα (άλλη μια ιδιωτική/προσωπική προσπάθεια) μπορεί ποτέ να καλύψει ολόκληρο το χώρο, ούτε άλλος κανείς μπορεί να αντιμετωπίσει τα σχετικά προβλήματα —ούτε και το ίδιο το κράτος— χωρίς τη μεταβολή της κοινής νοοτροπίας απέναντι στο θέμα.

Υποχρέωση του κράτους, ωστόσο, θα ήταν η λήψη όσων νομοθετικών μέτρων χρειάζονται για τη φύλαξη του υλικού. Μια τέτοια ενέργεια δεν θα εξασφάλιζε μόνο τη διάσωση των τεκμηρίων αλλά θα συνέβαλε ουσιαστικά και στην ευρύτερη συνειδητοποίηση της αξίας του. Ειδικότερα για τα σχολικά, οι έρευνες αντιμετωπίζουν τεράστιες (κάποτε ανυπέβλητες) δυσκολίες από τη (νόμιμη) καταστροφή των «βιβλίων της διδασκομένης ύλης» (όπου κάθε καθηγητής γράφει τι δίδαξε κάθε σχολική ώρα) ή των μαθητικών τετραδίων ή των γραπτών από τις ποικίλες εξετάσεις. Χωρίς αυτά είναι αδύνατον να ολοκληρώσουμε τις εικόνες που προσπαθούμε να σχεδιάσουμε, αν, όπως είπαμε, τα ενδιαφέροντά μας, πέρα από το τι προβλέπουν να γίνει σε κάθε μάθημα, απλωθούν και στο τι πραγματικά έγινε. Κι αν δεν ήταν τα φροντιστήρια που (με κίνητρα εντελώς διαφορετικά από τον ιστορικό) κρατούν δικά τους αρχεία, είναι πολύ αμφίβολο αν θα είχαμε ακόμη και την καταγραφή και απλή ανάλυση των θεμάτων της Ιστορίας στις εισαγωγικές εξετάσεις της περιόδου 1948-1977 που εξεπόνησε ο Ανδρέας Μωραΐτης. Ανάλογη εργασία για τον σχολικό χώρο φαίνεται αυτή τη στιγμή αδύνατη. Προκειμένου, λ.χ., για το μάθημα των Νέων Ελληνικών η αδυναμία είναι κιόλας διαπιστωμένη από τον Β. Τόγια.

Για την ώρα, φρόνιμη πράξη είναι,

μόλις εντοπιστεί κάποιο χρήσιμο υλικό που επιβάλλεται να διασωθεί και δεν μπορεί να μεταφερθεί σε ασφαλές φυλακείο, να ανακοινώνουμε αμέσως την ύπαρξή του, δίνοντας στην ανακοίνωση όσο γίνεται μεγαλύτερη δημοσιότητα και, οπωσδήποτε, κοινοποιώντας την στον κάτοχο ή τον υπηρεσιακά υπεύθυνο. Την τακτική αυτή ακολουθεί, ανάμεσα σε άλλους, με σύστημα και επιτυχία το επιτελείο του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών (που έχει κι αυτό κάποιες αυξημένες ευαισθησίες για τα ιστορικά της εκπαίδευσης).

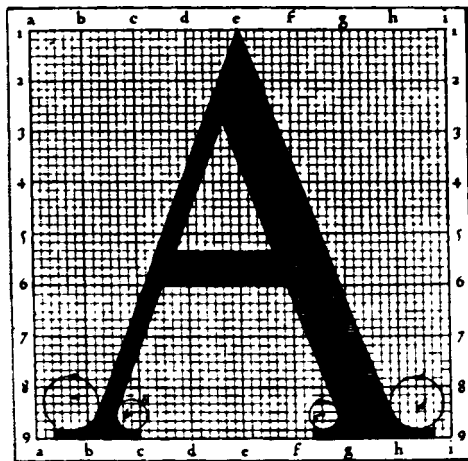
Περνούμε στο συντονισμό, η αξία του οποίου είναι, βέβαια, προφανής, αν πρόκειται να συστηματοποιήσουμε τις ενέργειες που θα οδηγήσουν στις συνθετικές εργασίες χωρίς να σπαταλάμε χρόνο και κόπο, που είναι ιδιαίτερα πολύτιμοι καθώς έχουμε να καλύψουμε τόσα κενά και να λύσουμε τέτοια προβλήματα. Είμαστε, άλλωστε, ακόμη λίγοι σε τούτη την ειδικότητα ώστε να αντέχει η δουλειά μας σε τέτοιες πολυτέλειες.

Από την άποψη αυτή, είναι μεγάλο κρίμα που δεν απέδωσαν κάποιες (δειλές, είν' αλήθεια) προσπάθειες για να υπάρξει κάποιος συντονισμός (γιατί όχι και συνεργασία) ανάμεσα στο Ινστιτούτο Ερευνών για το Παιδί και στο Ιστορικό Αρχείο. Κινδυνεύουμε έτσι να δούμε επαναλήψεις, επικαλύψεις, πολλαπλή ερευνητική εργασία – σπατάλες.

Ανάλογα ισχύουν και για μια από τις δουλειές που ξεκίνησαμε στο ΚΕΝΕΚ: την ερευνητική των παιδαγωγικών περιοδικών. Αυτή την ώρα, όμως, έχουμε τέτοιες ευρετηριάσεις με τρεις διαφορετικές μεθόδους: του Θ.Γ. Παπακωνσταντίνου, του Α. Ανεστίδη, και του ΚΕΝΕΚ. Αυτή η μεθοδολογική πολυμορφία, εκτός από άλλες χρηστικές αδυναμίες, έχει και το μεγάλο μειονέκτημα ότι αποκλείει τη σύνθεση ενιαίου ευρετηρίου χωρίς επανάληψη σημαντικού μέρους της εργασίας. Είναι πολλαπλά παρήγορο (γιατί, ανάμεσα σε άλλα, δείχνει και ότι εκτιμάται η σημασία του συντονισμού) ότι η Σιδηρούλα Ζιγώγου-Καραστεργίου, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, προσανατολίζει στην υιοθέτηση ενός από τα υπάρχοντα συστήματα – του ΚΕΝΕΚ – για να παρουσιάσει το αξιολόγο (σε όγκο και σημασία) έργο που έχει ετοιμάσει και στον τομέα αυτό το σεμινάριό της.

Ένα τρίτο παράδειγμα της ανάγκης για συντονισμό – για να μείνουμε μόνο σε μερικά χαρακτηριστικά – είναι οι διδακτορικές διατριβές. Εδώ αγγίζουμε, βέβαια, και το θέμα της πληροφόρησης, που αποτελεί το τελευταίο σημείο στο οποίο πιστεύω ότι πρέπει να συγκεντρώσουμε την προσοχή μας. Γιατί η αύξηση του αριθμού των ελληνικών πανεπιστημίων είναι φυσικό να φέρει και αύξηση

των νέων που ενδιαφέρονται να κάνουν διατριβές σε έναν επιστημονικό χώρο, που, όπως είπαμε, ελκύει τώρα περισσότερο ενδιαφέρον, αλλά είναι και σε μεγάλη έκταση ακόμη αδιερεύνητος. Θυμίζω επίσης ότι μόλις τώρα αρχίζουν να έχουν φοιτητές σε μεταπτυχιακό επίπεδο τα πρώτα πανεπιστημιακά τμήματα πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (αυτά που αντικατέστηκαν τις Παιδαγωγικές Ακαδη-



μίες). Πρέπει, λοιπόν, να περιμένουμε και από εκεί καινούρια παραγωγή τέτοιων διατριβών.

Δεν είναι εξάλλου λίγοι εκείνοι που καταπιάνονται με αυτά τα θέματα κατά τις μεταπτυχιακές σπουδές τους στο εξωτερικό. Η τελευταία, μάλιστα, κατηγορία παρουσιάζει και μερικά ειδικότερα προβλήματα, καθώς, κατά κανόνα, οι επιβλέποντες καθηγητές μόνο σε θέματα μεθοδολογίας μπορούν να προσφέρουν ουσιαστικές συμβουλές και καθοδήγηση. Σε ό,τι αναφέρεται σε συγκεκριμένα ελληνικά πράγματα κυριαρχούν συχνά η επιπόλαιη γνώση και οι αυθαίρετοι συσχετισμοί, που ο υποψήφιος διδάκτορας αποκόμισε από την ελληνική του παιδεία. Όλα αυτά κάνουν απαραίτητη την οργάνωση ενός συντονιστικού μηχανισμού, που (μακριά από κάθε έννοια αστυνόμευσης ή καθοδήγησης) θα εξασφαλίζει την οικονομία των προσπαθειών και τη συστηματική κάλυψη των κενών.

Του συντονισμού τμήμα θα ήταν και η πληροφόρηση: Πληροφόρηση για τις έρευνες που γίνονται, για τα έντυπα που κυκλοφορούν, για τους χώρους όπου υπάρχει υλικό, για τις διατριβές που εκπονούνται. Έτσι θα μπορούσαμε συστηματικά να προχωρήσουμε και στην καταγραφή των περιοχών και των ειδικότερων θεμάτων που χρειάζεται να ερευνηθούν, και κάθε τόσο να βάζουμε ένα σημάδακι σε ό,τι ολοκληρώθηκε.

Μια τέτοια διαδικασία θα επέτρεπε και την ανάπτυξη κάποιων πρωτοβου-

Αυτό τον καμβά, αυτή την επισήμανση των επιστημονικών αναγκών, είμαστε, πιστεύω, πια έτοιμοι να τα συνθέσουμε, καθώς, όπως είπαμε, έχουμε σημαντικά προχωρήσει στο ξεκαθάρισμα των μεθοδολογικών προβλημάτων, καθώς αποκτούμε σιγά σιγά πολύτιμα εργαλεία δουλειάς, όπως αυτά που μας έδωσαν ο Δ. Αντωνίου και οι συντάκτες των καταλόγων του νεανικού Τύπου, καθώς φωτίζεται το



λιών για να ερευνηθούν συγκεκριμένα θέματα. Τώρα, όπως γίνονται τα πράγματα, έχει κανείς την εντύπωση ότι συλλογικές εκδοτικές προσπάθειες, όπως του Ιδρύματος Ερευνών για το Παιδί και του Ιστορικού Αρχείου, στηρίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε εργασίες που ήταν έτοιμες ή ετοιμάζονταν ανεξάρτητα και δεν υπηρετούν ένα συγκεκριμένο γενικό διάγραμμα, έναν καμβά που πρέπει να γεμίσει. Μια προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση έγινε όταν, με κοινή πρωτοβουλία του ΚΕΝΕΚ και του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη της Θεσσαλονίκης, αναζητήθηκε (με δημόσια προκήρυξη) ερευνητής που θα κατέγραφε την ιστορία του μαθήματος των Νέων Ελληνικών στη μέση εκπαίδευση. Η εργασία του Β. Τόγια, που ελπίζεται να κυκλοφορήσει πριν να κλείσει ο χρόνος, δικαιώνει, πιστεύω, τις προσδοκίες εκείνων που υιοθέτησαν αυτή τη διαδικασία. Θα ήταν, ασφαλώς, χρήσιμο να υπάρξουν και άλλες τέτοιες προκλήσεις, κυρίως για τα μεγάλα θέματα, όπως, ας πούμε, τα εκπαιδευτικά του έξω ελληνισμού, ο διδασκαλικός συνδικαλισμός, η ιστορία της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, οι ξένες επιδράσεις και τα πρότυπα, η εκπαίδευση / μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών, οι ιστορίες επιμέρους ιδρυμάτων, και άλλα ανάλογα, αλλά και η ολοκλήρωση των ευρηθηρίσεων, η σύνθεση της παιδαγωγικο-εκπαιδευτικής βιβλιογραφίας και ενός βιογραφικού λεξικού παιδαγωγών και εκπαιδευτικών.

θέμα από καινούριες πλευρές, με εργασίες όπως του Στέφανου Πεσμαζόγλου, καθώς ευρύνονται τα όρια των γνώσεών μας για τις στάσεις της κοινωνίας απέναντι στο παιδί, όπως γίνεται με τις μονογραφίες του Ιδρύματος Ερευνών για το Παιδί, καθώς κλείνουν κάποια κεφάλαια, όπως τα σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση (κυρίως με τις εργασίες της Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου) ή με ιδρύματα (όπως το Παρθεναγωγείο του Βόλου, με τη δουλειά του Χ. Χαρίτου) ή με συγκεκριμένα πρόσωπα.

Ίσως ήρθε η ώρα να αναλάβει κάποιος την πρωτοβουλία για τη συγκρότηση μιας ομάδας εργασίας – το θέμα έχει ξεπεράσει τις διαστάσεις της ατομικής αντιμετώπισης – που θα σχεδιάσει τον καμβά, που θα ετοιμάσει το διάγραμμα σύμφωνα με το οποίο θα ξεκινήσουμε τη συντονισμένη προσπάθεια για τη συγκέντρωση του υλικού που θα επιτρέψει να φτάσουμε στη σύνθεση. Η δουλειά δεν θα είναι εύκολη, και δεν θα τελειώσει γρήγορα – αξίζει όμως τον κόπο. □

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οι πλήρεις βιβλιογραφικές ενδείξεις των έργων που αναφέρονται στην πιο πάνω συνέντευξη είναι οι ακόλουθες (κατά σειρά αναφοράς):

- Άννα Φραγκουδάκη: Η αναφορά γίνεται στην εργασία που παρουσιάστηκε σε δύο βιβλία:
Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, Αθήνα 1977.
Τα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου – Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία, Αθήνα 1978.
- Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαγωγή – Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.
- Χρ. Λέφας, *Ιστορία της [Δημοτικής] Εκπαίδευσης*, ΟΕΣΒ, 1942.
- Δ.Γ. Μωραΐτης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1927.
- Α.Α. Τσίριμπας – Ευρ. Κωνσταντόπουλος, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1953.
- Α. Ισηγόνης, *Ιστορία της Παιδείας*, Αθήνα 1957.
- Σ.Ν. Παπαδημητρίου, *Ιστορία του Δημοτικού μας Σχολείου, μέρος α' (1834-1895)*, Αθήνα 1950.
- Γ. C. Chasiotis, *L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu' à nos jours*, Παρίσι 1881.
- Σ.Γ. Τζουμέλλας και Π. Δ. Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Αθήνα 1933.
- Εμμ. Ε. Ζαμπετακής, *Ελληνική Παιδαγωγική Βιβλιογραφία*, Αθήνα 1966.
- Π.Ι. Κλάδος, *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά ήτοι Νόμοι, Διατάγματα...* 2 τόμ., Αθήνα 1860-1869.
- Γ. Βενθίλος, *Θεολόγιο της Δημοτικής Εκπαίδευσης [από το 1833]*, 4 τόμ., Αθήνα 1884-1898.
- Σ.Μ. Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή... Νόμων... από τον 1833*, 3 τόμ., Αθήνα 1884-1893.
- Σ.Χ. Δημητριάδης, *Συλλογή των περί Μέσης Εκπαίδευσης ιδία ισχυόντων Νόμων... από τον 1833-1899 έτους*, Αθήνα 1899.
- Περιοδ. *Εκπαιδευτικών Δελτίον*, Χρ. Λέφας: Διευθυντής, τόμ. Α', τχ. 1 (1 Ιαν. 1926) από 1 Ιαν. 1931: Ιωσήφ Λαζάρου: Διευθυντής. Η έκδοση συνεχίστηκε τουλάχιστον ως το τέλος του 1936.
- Απ.Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα – Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης – Σειρά τρίτη: Τα περί Παιδείας*, 3 τόμ., Αθήνα 1968.
- Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια* (επί τη βάσει του *Lexikon der Paedagogik* του Herder), Ελληνικά Γράμματα, 5 τόμ., Αθήνα 1967-1968.
- Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα 1986.
- Περιοδ. *Δελτίο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου*, τχ. 1-6, Αθήνα 1965-1966.
- Για τα ερευνητικά, βλ. και τα σχετικά κεφάλαια στο: Μαρία Ηλιού, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, Αθήνα 1984.
- Γ. Ψαχαρόπουλος – Α.Μ. Καζαμιάς, *Μελέτη αναπτύξεως μεταγυμνασιακής εκπαίδευσης*, Αθήνα, υπουργείο Παιδείας, 1978 (πολυργ.).

Γίτσα Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, *Η αξιολόγηση των εξετάσεων για την επιλογή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*, Αθήνα 1985, (πολυγρ.). (Η έρευνα αφορά υποψηφίους/επιτυχόντες των ετών 1980 και 1981).

Περιοδ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, Ιδιοκτησία - Έκδοση: Κ. Γιαννόπουλος, Α. Χρονόπουλου, τχ. Δ (Οκτ. 1980) (Η έκδοση συνεχίζεται).

Α.Χ. Μωρίκης, *Η Ιστορία όπως εξετάστηκε στις εισαγωγικές εξετάσεις στο διάστημα 1948-1977*, (Αθήνα 1978).

Θ.Γ. Παλακωνοστασίου (Εισαγωγή - Παραουσίαση - Ευρετήρια), «*Ο Παιδαγωγός*» - *Σύγγραμμα Περιοδικόν περί Παιδαγωγικής και περί Ανατροφής - 1839*, Αθήνα, Πανεπιστήμιον Αθηνών - Εργαστήριον Πειραματικής Παιδαγωγικής, 1982.

Α. Ανεστίδης: Ευρετηριακές των περιόδ. *Φιλολόγος και Παιδεία*, στο περιοδ. *Απόψεις* (του Συλλόγου Εκπαιδευτικών Λειτουργών του Κολεγίου Αθηνών), τχ. 1 (Ιούνιος 1983) και 2-3 (Ιούνιος 1985).

Κέντρο Ερευνών για τη Νεοελληνική Εκπαίδευση (Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας), *Ευρετήρια Εκπαιδευτικών και Παιδαγωγικών Περιοδικών*:

1. «*Παιδαγωγικόν Δελτίον εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου*», Τόμοι Α'-Ζ' (1906-1914), Αθήνα 1973 (πολυγρ.).

2. «*Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*», Τόμοι Α'-ΙΑ' (1911-1924), Αθήνα 1984 (πολυγρ.).

Για τις διατριβές (ιδίως του εξωτερικού), βλ. και τον Πρόλογο του Χρ. Φράγκου στο: Σ. Μπουζάκης, *ό.π.*

Δ. Αντωνίου: βλ. εδώ πιο κάτω, εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου.

Κατάλογοι Νεανικού Τύπου: βλ. εδώ πιο κάτω, εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου.

Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Εκπαίδευση και αναντίληψη στην Ελλάδα 1948-1985 - Το ασύμπτωτο μιας σχέσης*, Αθήνα 1987.

Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου: βλ. εδώ πιο κάτω, εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου.

Χ.Γ. Χαρίτος, *Το Παρθενοναγωγείο και τα «Αθηναϊκά» του Βόλου*, Αθήνα 1986 (διδακτορική διατριβή).

Χαράλαμπος Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα 1979.

Για τα βιογραφικά, βλ. ανάμεσα σε άλλα, κυρίως:

Φίλιππος Ηλιού (επιμ.), *Δημήτρης Γληνός - Άπαντα*, Αθήνα 1983. (Ός την ώρα που συντάσσεται αυτός ο κατάλογος, έχουν κυκλοφορήσει οι τόμ. Α' και Β' που καλύπτουν την περίοδο 1898-1914).

Γιάννης Παπακώστας (επιμ.), *Ο Φώτης Φωτιάδης και το Αδελφάτο της Εθνικής Γλώσσας - Η Αλληλογραφία*, Αθήνα 1985 (Έκδοση του Ελληνικού και Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου).

Εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας: Ός την ώρα που συντάσσεται αυτός ο κατάλογος, έχουν κυκλοφορήσει τα ακόλουθα βιβλία:

Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986.

Γιώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα ε-*

παγγέλματα (16ος-20ός αι.), Αθήνα 1986.
Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη - Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: η δημογραφική τύχη της νεότητας*, Αθήνα 1986.
Κώστας Τοικνάνκης, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1915-1936). Καταγραφή*, Αθήνα 1986.
Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, Αθήνα 1988.



Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα (τελευταίο τέταρτο 19ου αι. - 1929)*, Αθήνα 1987.

Οντέτ Βαρών, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1941-1945). Καταγραφή*, Αθήνα 1987.

Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα Ανθολόγιο*, Αθήνα 1987.

Μάρθα Καρπόζηλου, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1830-1914). Καταγραφή*, Αθήνα 1987.

Ελένη Μαχαιρά, *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου. Φωτο-γραφές*, Αθήνα 1987.

Χρήστος Γ. Κωνσταντινίδης, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χριστιών της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1987.

Βίκυ Πάτσιου, «*Η Διάπλασις των Παίδων*» (1879-1922). *Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, Αθήνα 1987.

Κώστας Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς για την παιδική ηλικία και τη νεότητα (1833-1900)*, Αθήνα 1987.

Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, Αθήνα 1987.

Εκδόσεις Ιδρύματος Ερευνών για το Παιδί: Ός την ώρα που συντάσσεται αυτός ο κατάλογος, έχουν κυκλοφορήσει τα ακόλουθα βιβλία: Αφρ. Κούρια, *Το παιδί στη νεοελληνική τέχνη (1833-1922)*, *Εικόνες - Αντιλήψεις*, Αθήνα 1985.

Γιάννης Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα 1986.

Δημ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία, 1834-1919*, Αθήνα 1986.

Θαν. Γερ. Ρηγάτος, *Αρρώστιας και θάνατος παιδιών στη νεοελληνική λογοτεχνία (1821-1922)*, Αθήνα 1987.

